

ЧОРНОМОРСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ПЕТРА МОГИЛИ
ІНСТИТУТ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ
Кафедра публічного управління та адміністрування

МАГІСТЕРСЬКА РОБОТА

на тему «**ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО: ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА
РОЗБУДОВИ В УКРАЇНІ**»

Виконала:

студентка групи 537 мз групи

галузі знань:

28 Публічне управління та адміністрування
спеціальності:

281 Публічне управління та адміністрування
Загляда Вікторія Володимирівна

Керівник: доктор політичних наук,
професор

Євтушенко Олександр Никифорович

Миколаїв – 2022

ЗМІСТ

ВСТУП.....	
РОЗДІЛ 1	
ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА.....	
1.1. Історія розвитку теорії громадянського суспільства.....	
1.2. Громадянське суспільство: концептуалізація поняття.....	
1.3. Європейський досвід побудови інститутів громадянського суспільства.....	
Висновки до розділу 1.....	
РОЗДІЛ 2	
ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ	
2.1. Аналіз інститутів громадянського суспільства в Україні.....	
2.2. Роль громадянського суспільства у процесах демократизації та децентралізації влади в Україні	
2.3.Участь громадських об'єднань в розбудові громадянського суспільства.....	
Висновки до розділу 2	
РОЗДІЛ 3	
СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ.....	
3.1.Громадянське суспільство:аспекти нової парадигми.....	
3.2.Напрямки розвитку громадянського суспільства в Україні в умовах євроінтеграції	
Висновки до розділу 3	
ВИСНОВКИ.....	
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	
ДОДАТОК	

ВСТУП

Актуальність теми. Вільна особистість – головна умова ефективного функціонування громадського суспільства полягає у його здатності взаємодіяти з іншими особистостями в ім'я загальних цілей, цінностей, інтересів, а також здатності підпорядковувати своїм приватним інтересам та способам їх досягнення загальному добру, вираженому в правових нормах.

Останнім часом питання громадянського суспільства, що стосуються окремих людей, соціальних груп, соціальних формувань та національних стосунків, стали предметом уваги вітчизняних науковців. І це зрозуміло. Оскільки його формування в Україні пов'язане з розвитком демократії, ринкової економіки та верховенства права. Отже чим більш розвиненим буде громадянське суспільство в нашої країні, тим більш демократичнішою буде наша держава.

Сучасні уявлення про громадянське суспільство є результатом їх довгої еволюції в історії філософії та політичної думки, чим і пояснюється їх різноманітність та протиречність. На розвиток ідеї громадянського суспільства вплинули праці й наукові дослідження філософів, просвітителів, політологів та соціологів. Зокрема треба відмитити твори: Арістотеля, Платона, Ціцерона, Дж. Локка, Н. Макіавеллі, Г. Гроція, Т. Гобса, Г. Гегеля, та інших.

Становлення громадянського суспільства в сучасній Україні починається з отримання незалежності. Треба наголосити, що його становлення обумовлено різними обставинами такими як: зміна політичних установок, поява нових поглядів на громадянське суспільство та його роль в становленні демократичної держави, осмислення власного й зарубіжного досвіду. Все це визначає необхідність теоретичного осмислення проблеми його становлення в Україні, зокрема в процесі демократизації й децентралізації державної влади та євроінтеграції в європейське суспільство.

Саме тому в теоретичних та прикладних дослідженнях останніх років громадянське суспільство займає одне з важливих місць. Значну увагу вивченню теоретичних і практичних питань пов'язаних з розвитком громадянське суспільство приділяли такі зарубіжні й вітчизняні вчені, як Е. Арато, А. Бержанір, Ю. Васильєв, А. Вершбоу, В.Воднік, Т.Войтенко, О. Волянська, О. Гончарук, П. Гураль, О.Євтушенко, Ю. Загородній, Дж. Коген, А.Матійчук, Ю. Привалов, М. Требін та ін.

Об'єктом дослідження є громадянське суспільство як особлива система соціально-політичних відносин.

Предметом дослідження є теорія та практика розбудови громадянського суспільства в Україні.

Мета і завдання дослідження. Основна мета дипломної роботи - проаналізувати розвиток громадянського суспільства в Україні і країнах ЄС та визначити роль громадянського суспільства в процесі інтеграції України в ЄС.

Визначена мета конкретизована такими завданнями:

- розглянути поняття та ознаки громадянського суспільства;
- охарактеризувати Європейський досвід побудови громадянського суспільства;
- проаналізувати інститути громадянського суспільства в Україні;
- визначити механізми участі громадянського суспільства в процесі інтеграції України в Європейський Союз;

Методи дослідження. В дипломній роботі використані загальнонаукові методи пізнання, такі як аналіз, синтез, дедукція, індукція. Також у роботі використано системний підхід, що забезпечило теоретичне узагальнення наукових поглядів вчених на розвиток ідеї громадянського суспільства. Сукупність вказаних методів і прийомів дала змогу забезпечити всебічність вивчення проблеми та достовірність висновків.

Структура магістерської роботи обумовлена метою, завданнями і логікою дослідження і складається з вступу, двох розділів, висновків, списку

використаних джерел. Загальний обсяг роботи становить сторінок
основного тексту.

Розділ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

1.1 Історія розвитку теорії громадянського суспільства

В основі виникнення ідеї громадянського суспільства лежить об'єктивно існуюча потреба в індивідуальній свободі, гідність кожної людини. Однак матеріальна свобода повинна матеріалізуватися в цивільному просторі, де людські уподобання мають позитивні наслідки для суспільства.

Тенденції громадянства в житті народів відомі ще в античному світі. Відтоді започатковується й історія самого поняття «громадянин». Завдяки боротьбі народних мас з олігархією в Стародавній Греції створюється напівобщинна, напівдержавна форма упорядкування – держава-поліс. Демократичне коріння народу сприяло формуванню своєрідного «громадянського» суспільства.

Тенденції громадянства в житті людей (народів) відомі ще в стародавньому світі. Відтоді починається історія самого поняття «громадянин». Завдяки боротьбі мас проти олігархії в Стародавній Греції була створена напівобщина - форма порядку - держава-поліс. Коріння демократичного народу сприяло формуванню своєрідного «громадянського» суспільства.

Найбільш яскраво це проявилось в період правління Перікла, коли демократична система країни викликала захоплення всіх громадян. Сам Перікл вважав свою сучасну систему правління демократичною, тому що вона ґрунтувалася на перевазі більшості, повазі один до одного, цілісності. Навіть бідність не викликала неповаги до людини, коли він робив щось добре для міста, держави. Вже тоді в людині зародився патріотизм, необхідний для того, щоб ідентифікувати його як громадянина.

Отже, коріння цієї концепції та самої ідеї громадянського суспільства сягають часів Стародавньої Греції та Стародавнього Риму, а саме

політичного та правового мислення того часу. Термін "громадянський" походить від давньогрецької "polites" та латинського "civilis". У Стародавній Греції поняття суспільства, громади та держави майже повністю збігалися: громадянські права надавалися містом-державою, а вигнання з рідного міста означало втрату особистості.

У тодішніх невеликих містах-державах громадяни мали реальну можливість безпосередньо впливати на прийняття загальносуспільних рішень. Як на мою думку вірно зазначає К. Гаджиєв, його знаходимо в ідеї політики Аристотеля (κοινοία πολιτικά), громадянського суспільства - Цицерона та ідеях природного права. Цицерон, зокрема вважав, що власністю громадянського суспільства, власністю людей, є держава. Але що таке громадянське суспільство, як не сила, що пов'язує людей між собою [1].

Платон, як один із перших мислителів, які трактували проблему громадянського суспільства - природні соціальні потреби, притаманні людям від народження, та основні риси гідності людини. Загалом людині притаманні три складові (розум, воля, чуттєвість), так і в суспільстві притаманні три основні складові (правителі, воїни, виробники). Для кожної властиві свої чесноти: правителів - мудрість як наслідок спрямована на користь усієї спільноти, воїни - мужність як наслідок реалізації вольових прагнень (передусім, на користь батьківщині), виробники – у задоволенні потреб суспільства. До певної верстви людина падає через власні природні схильності, так що соціальна структура є похідною від потреб особистості [2]. Отже в свою чергу потреба людини, дає змогу говорити про концептуальний підхід, що цілком відповідає ідеї громадянського суспільства.

На відміну Платона, Аристотель вважає, що існуючі стан держав є недосконалими копіями вихідного ідеального стану і навпаки - держава поступово змінюється відповідно до соціальних норм та потреб, оскільки воно є природнім продуктом суспільства на певному етапі. Також важливим для теорії громадянського суспільства є аналіз соціальних сфер Аристотеля,

які він вважав відносно незалежними від держави, та зазначав що для визначення держави для початку, необхідно визначити розуміння громадянина, як наслідок того, що держава є сукупністю громадян.

Враховуючи вище викладене з політики Арістотеля суспільство громадян, існує лише в тому випадку, де верховна влада діє в межах інтересів загального блага, особи визнані громадянами (не раби), та можуть та мають право приймати «рівну участь у всіх вигодах суспільного життя» [3]. У той час як Платон в еволюції своїх політичних поглядів тяжіє до тоталітарної державі, Арістотель, навпаки, розглядає проблеми самоврядування, економіки, сім'ї, духовної сфери, моральності.

Мислителі Стародавнього Риму сприяли розвитку сутності прав і обов'язків громадянина. Вільною людиною вважалась та, яка мала бути підданим Римської імперії і, звичайно ж, жителем італійського півострова. Обов'язки яких, були досить великими (політична діяльність, участь в народних зборах, служба в армії). *Otium postgotium* - говорили римляни, виказуючи, що після державних справ, є час для себе, для власного процвітання. Крім певних прав, римський громадянин мав свої привілеї, що означало, що він не міг бути розіп'ятий [4].

В середні віки емпіричною основою формування концепції громадянського суспільства були західноєвропейські міські громади, століттями протистояли пригніченню феодальною державою. Міста феодальної Європи, які вибороли Магдебурзьке право, не були державами в державі. Їх істинний статус був іншим - вони були острівцями громадянського суспільства в феодальних країнах [5].

Погляди італійського філософа Нікколо Макіавеллі залишились актуальними до наших днів, його кредо: «щоб збагнути сутність народу треба бути державцем, а щоб зрозуміти природу державців, треба належати до народу», - дозволив автору одним з перших дати людству уявлення про сутність політики як сфери діяльності «Державець». Держава – втілення людського духу. «Він (державець) зобов'язаний спонукати громадян

спокійно віддаватися торгівлі, хліборобству та ремеслам, аби одні упорядкували свої володіння та не боялися, що їх знищать податки» [6]. Інакше кажучи, Макіавеллі вбачав різницю між державою і громадянським суспільством, вільного суспільства вільних індивідів [7].

Макіавеллі вбачає причину соціальних змін в спотворенні або виправленні моралі, відзначаючи, що пасивне суспільство не може вважатися громадянським (цивільним). Першим обґрунтував думку, що для збереження та захисту держави законно, обов'язково використовувати всі доступні засоби, в тому числі й обман, жорстокість та війну. Держава є метою сама по собі, і правитель повинен при необхідності прийняти всі можливі міри для захисту в цілому та збереження влади. Інтереси держави - це пріоритет над всіма іншими міркуваннями, вимагав повної незалежності держави від церкви - секуляризацію держави та сфери політики в цілому. Він розробив політичне мистецтво, створення твердої державної влади будь-якими засобами, не враховуючи жодних моральних принципів, керуючись висловом «мета виправдовує засоби» [8] .

Отже, такі явища приватної, неполітичної життя, як робота, ініціатива, сім'я, особисті потреби і т. д притаманне людству з давніх часів. Однак, хоча багато мислителів стародавності використовували термін «громадянське суспільство» або інші подібні терміни, зміст, що вкладається в нього древніми, середньовічними і сучасними мислителями, суттєво відрізняється. Це пов'язано з різним системами поглядів на демократію, свободу, права і обов'язки громадян. В цілому, для античності, так і для середньовіччя, характерна відсутність чіткого розмежування між державою і суспільством, тому, що держава і громадськість означали одне й те саме.

1.2 Громадянське суспільство: концептуалізація поняття

Держава, насамперед, являється формою організації суспільства, суб'єктом якої є людські індивіди. Від того, наскільки вони будуть зрілими у правовому та соціально-політичному сенсі залежить могутність будь-якої держави. Саме правова зрілість показує освіченість кожного громадянина не тільки у сфері діючого законодавства, а й в знаннях норм загальнолюдської моралі. Це також означає, що люди повинні мати розвинену громадянську свідомість і сприймати її як умову та наслідок буття громадянського суспільства. Уявлення про нього органічно поєднується з ідеєю правової держави.

Історично ідея громадянського суспільства сягає політико-правової думки Стародавній Греції (Платон, Арістотель), коли була сформована уява про громадянина (громадянство) і розуміння суспільства як сукупності громадян («громадянське суспільство» [7, с. 90]) в системі взаємовідносин.

Отже термін «громадянське суспільство» пов'язаний із латинським словом *civis* (громадянин) – член громадянської общини (*civitas*), а тому «був використаний для позначення сформованих у Стародавній Греції й Римі суспільних систем» [21, с. 67].

Так згідно римського права громадянин є основним суб'єктом приватно-правових (а не публічно-владних) відносин. Звідси й простежується «близькість понять громадянин (*civis*) і громадянський (*civitas*)» [15, с. 16]. Водночас звернемо увагу й на деяку парадоксальність терміну «громадянське суспільство», зміст якого не відповідає назві. Річ у тім, що співтовариством громадян є не громадянське суспільство, а держава як політичний феномен. У сфері ж громадянського суспільства (всупереч назві) діють не громадяни як суб'єкти публічно-владних відносин і публічного права, а приватні особи зі своїми інтересами, суб'єкти приватного права, учасники громадянсько-правових відносин.

Ідеї античних філософів вплинули на розвиток ідеї «громадянського суспільства» в період Нового часу такими вченими, як: Г. Гроцій [16, с.371] і Т. Гоббс [13, с.555], які сформувавши власну концепцію громадянського суспільства, що виникає в процесі переходу від природного стану до упорядкованого культурного суспільства.

Громадянське суспільство – це «вільне демократичне правове цивілізоване суспільство, де немає місця режиму особистої влади, класової ненависті, тоталітаризму, насильству над людьми, де в пошані закон і мораль, принципи гуманізму й справедливості, тобто це суспільство розумного балансу інтересів різних соціальних верст». Тому А. де Токвіль вважав право жителів громади на управління своїми справами їх невід'ємним і невідчужуваним правом, як і природні права та основні свободи людини, що дані їй від народження». Він писав, що «громадські інститути грають для встановлення незалежності ту ж роль, що й початкові школи для науки; вони відкривають народу шлях до свободи й навчають його користуватися цією свободою, насолоджуватися її мирним характером. Без громадських інститутів нація може сформувати вільний уряд, однак щирого духу свободи вона так і не придбає» [23, с. 65]. На його думку, місцеве самоврядування – це протидія надмірному індивідуалізму, який послаблює існуючі соціальні зв'язки, але не створює нових. Коли громадяни змушені займатися суспільними справами, вони неодмінно відволікаються від своїх особистих інтересів. Як тільки суспільні справи вирішуються спільними зусиллями, тоді кожна людина доходить висновку, що вона не настільки незалежна від себе подібних, як це уявляла собі раніше, і для того, щоб забезпечити собі підтримку оточуючих, вона сама повинна їм сприяти. Кожній території варто дати можливість жити своїм власним політичним життям

Поняття «громадське суспільство» стало масовим після Французької буржуазної революції, в результаті якої суспільство перестало поділятися на стани (класи). Простий народ став непокірним і був підтриманий буржуазією та нижчим духовенством. Згідно з новими законами кожна людина мала рівні

права. Головним підтвердженням стало створення Декларації прав людини і громадянина, яка була проголошена після революції.

Розвиток громадського суспільства тісно пов'язаний з процесом правового регулювання відносин між собою, державою та суспільством.

Німецький філософ Вільгельм Фрідріх Гегель визначає право як свободу. Саме його філософія стала основою понять про громадянське суспільство. Він проводив паралель між суспільством і державою. Гегель спирався на свою власну теорію щодо власного «я».

Філософ був переконаний, що індивід отримує свободу тільки під час саморозкриття, яке включає в себе взаємовідносини з членами родини. Відносини всередині сім'ї створюються на так званому «природному благочестю». Це означає, що діти не зобов'язані любити і поважати своїх батьків тільки через те, що ті їх зачали, народили та виховали.

Тому у стосунках між батьками та дітьми є природні зобов'язання, які тісно пов'язані зі свободою індивідів. Частіше всього це проявляється, коли діти дорослішають і самостійно приймають рішення щодо свого майбутнього. Вони спостерігають за розвитком своїх друзів, знайомих та бачать різні шляхи подальшого розвитку. Це означає, що «громадянське суспільство» - це форма людської спільноти, яка утворюється між державою та родиною і гарантує існування суспільства і реалізацію прав кожного громадянина.

Людська спільнота являється невід'ємною частиною несформованого об'єднання, яке прирівнюється до поняття «сім'я». Це тому, що в обох випадках у кожного є свої певні обов'язки, які неодмінно мають виконуватись. Звісно, що ідея громадянського суспільства – це не наслідок суто спекулятивного теоретичного пошуку. Вона є своєрідним відображенням об'єктивного процесу зрілості будь-якого напрямку в житті суспільства, поділу всередині нього. Це є наслідком розвитку та вдосконалення всіх аспектів людського життя в цілому.

Громадянське суспільство виникло ще під час індустріального розвитку виробництва. Саме тоді люди отримали безліч прав і свобод, які привели до появи зовсім нових типів осіб, колективності та взаємовідносин між індивідом, суспільством і державою.

Громадянське суспільство – це суспільство, в якому важливу роль відіграє свобода слова. Вона здатна розкрити внутрішній потенціал людини і досягається завдяки певним систем інституцій та взаємовідносин. Відносини між індивідами забезпечують умови для їхнього подальшого розвитку. Але при цьому держава має мінімальний вплив на їхню діяльність.

Громадянське суспільство досить вимогливо ставиться до індивідів та потребує щоб вони відносились один до одного з повагою, духовно розвивалися і проявляли любов.

Афінський філософ класичного періода Давньої Греції Платон вважав, що божественний закон (*nomos*) та розум (*noys*) мають бути співзвучними. Він був переконаний в тому, що наука про закони – це найбільш сприятлива вдосконаленню наука. Філософ в першу чергу радив досліджувати та вивчати праці з права.

Характерною рисою громадянського суспільства є те, що воно дає можливість індивідам вільно створювати будь-які об'єднання. Це дозволяє втілювати спільні бажання в реальність. Водночас держава регулює відносини між громадянами.

Громадянське суспільство складається з різних соціальних груп, приватних осіб, їхніх асоціацій та інститутів (наприклад сім'ї, школи, церкви, об'єднання, рухи, політичні партії), які регулює громадянське право. За межами державних структур є власний простір, який надає громадянське суспільство. Тому приклад такого суспільства можна розглядати як сферу буденного життя, в якому держава не приймає участь безпосередньо. Але при цьому держава і суспільство не відокремлені, а взаємодоповнюють одне одного.

Завдяки громадянському суспільству виникають громадянські ініціативи. Вони сприяють підтримці та розвитку держави. Під час процесу виникнення та розвитку громадянського суспільства замість традиційних форм врегулювання життя людей з'являються нові – демократичні та правові норми. З цього випливає, що правова держава поєднується з громадянським суспільством в одне ціле. Вони разом формують міру процесу демократизації політичного життя. Суспільство – це основа, яка забезпечує різні потреби індивідів, які необхідні йому для існування. Можливості людини напряду залежать до якої соціальної групи вона відноситиметься. Права членів суспільства визначаються тим, наскільки вони схвалюються представниками влади та державою в цілому.

Поняття суспільство є рівнозначним громадянському суспільству. Громадянське суспільство – це явище, при якому індивід має такі ж самі права як і інші. Він несе відповідальність за свої вчинки на рівні з іншими членами держави. Це стало можливим тільки після утворення капіталістичного виробництва. Саме тоді більшість населення почало підтримувати дії представників влади. Але водночас значення поняття громадського суспільства з юридичним громадянством людини не мають між собою тісного зв'язку.

Громадянськість означає можливість мати свободу слова та вибору, приймати участь у будь-якій сфері суспільного життя, мати власну політичну чи громадянську позицію, бути учасником колективних угруповань. Громадянське суспільство формується завдяки діям об'єктивних соціальних закономірностей. В такому суспільстві є необхідні громадянам логічні та статичні зв'язки, які називаються соціальними закономірностями. У кожен період часу вони були різні, тому більшість дослідників трактують їх по-своєму.

Проте як самостійне поняття «громадянське суспільство» з'являється лише зі становленням і розвитком капіталізму, як сили яка протистоїть авторитаризму державної влади.

Концепцію «громадянського суспільства» в XVIII ст. почали розробляти Ж-Ж. Руссо, Ш.-Л. Монтеск'є, Г. Гегель. Значний внесок у його розробку зробили такі вчені, як: Т. Пейн, П. Гольбах, Дж. Локк, Ф. Гегель, К. Маркс, А. Токвіль.

В 30-х роках XIX ст. у нашій країні цим питанням займався К. Неволін, що вважав витоками такого суспільства «той архаїчний стан, коли люди, що вийшли з родоплемінного союзу, стають один по відношенню до одного самостійними, але задовольняючи тільки окремі свої потреби, залежать деякою мірою від інших людей» [11 с.18].

З українських діячів XX ст. активно використовував і конкретизував це поняття В. Липинський, розмежовував «громадянське суспільство наявне і громадянське суспільство бажане, ідеальне». Він вважав, що таке розмежування властиве й теперішньому науковому баченню громадянського суспільства, як «співтовариство, що складається з вільних, суверенних індивідів» [15 с.211]. Це і є основним фактором забезпечення свободи особи і початком громадянського суспільства, так як без можливості людини самостійно забезпечити своє духовне і матеріальне існування, ні прояку свободу як початок громадянського суспільства, мови не може бути.

Економічна свобода створює існування іншої соціалістичної свободи (духовної, ідеологічної та інших), яка в свою чергу зворотно впливає на економічну свободу [17 с.100]. Звідси витікає інша риса свободи в громадянському суспільстві:

наявність плюралізму в усіх сферах матеріального і духовного життя. Тобто індивід сам вибирає сфери і форми участі в ньому, що й дозволяє йому забезпечити його свободу. Він сам самовизначає як йому хазяйнувати, чим займатися у вільний час тощо;

наявність свободи громадян у створенні об'єднань для реалізації своїх потреб. Тому він сам добровільно за власною ініціативою об'єднується з іншими людьми. Це означає що з точки зору організації та форми громадянське суспільство є системою самооб'єднань громадян: комун

(громад), благодійних фондів, кооперативних об'єднань, клубів за інтересами, релігійних та інших організацій і союзів.

Первісно соціальною ланкою громадянського суспільства є сім'я, джерело духовної соціальної, економічної активності людей, їх об'єднань у різні групи для захисту своїх власних сімейних інтересів. Рішення в цих самооб'єднаннях приймаються не тільки за принципом «більшості», але й на основі консенсусу, тобто узгодження розбіжності сторін до взаєморозуміння. Це необхідно для забезпечення інтересів меншості, для максимально можливої свободи кожного члена громадянського суспільства. До того ж, історія свідчить, що інколи вірною та справедливою буває точка зору не більшості, а меншості. Це забезпечується за допомогою моральних і правових регуляторів, що створюються і забезпечуються самими громадянами. Для громадянського суспільства, яке є самоорганізованою системою, можливий тільки внутрішній регулятор відношень, що створюється самими громадянами і відображає їхні потреби. Саме тому громадянське суспільство стабільно існує тільки у разі наявності моральних категорій. Зрозуміло, що за допомогою однієї моралі неможливо реально забезпечити свободу діяльності індивіду, що від природи генетичне наділений агресивністю, егоїзмом, іншими негативними якостями. Саме тому потрібні зовнішні регулятори: правові звичаї, правові угоди правила суспільного життя, що створені державою якій й забезпечує їх реалізацію.

Другою рисою громадянського суспільства є сукупність приватних економічних соціальних і духовних відношень між громадянами. Саме ця риса означає, що ці відносини між громадянами виникають з приводу задоволення їх приватних благ та інтересів. Тому традиційно в громадянському суспільстві розрізняють три сфери відношень: економічну (відносини, які існують у процесі виробництва, розподілу і обміну матеріальних благ), соціальну (відносини, які є результатом диференціації суспільства на класи і соціальні групи), духовну (відносини у духовної сфері).

Зазначемо, що громадянське суспільство може виникнути тільки в результаті активності самих громадян, їх бажання жити в злагоді і мирі, їх прагнення до матеріального і духовного добробуту та прогресу.

Таким чином, громадянське суспільство – це результат співпраці індивідів, коли вони вступають в договір один з одним створюючи органи влади, але залишаючи можливості для громадського самоврядування. А його концепція напряму пов'язана з питанням свободи індивіда, як громадянина демократичної, незалежної держави. Тому громадянське суспільство – це вільне демократичне, правове суспільство, що спрямовано на розвиток людини, як особистості. В структурі публічного управління, «громадянське суспільство» є, як об'єктом (діє під впливом держави) так і суб'єктом управління (впливає на державу). Тобто є специфічною формою людських відносин, їх матеріальних та духовних потреб, що виникають в житті. Однак, повністю без держави громадянське суспільство існувати не може, через різноманітність інтересів різних груп людей. Тому громадянське суспільство формує державу, шляхом встановлення правових зв'язків і відношень, створює керуючі структури і визначає процедуру їх діяльності та співпраці.

1.3 Європейський досвід побудови інститутів громадянського суспільства

Розвиток взаємовідносин громадянського суспільства та державних інституцій в Європі протягом своєї історії еволюціонував від протистоянь, ворожості, суперництва до встановлення партнерських відносин з метою вироблення нових механізмів консенсусної взаємодії. Наявність або відсутність базових засад для розвитку суспільного простору, можливість реалізації потенціалу самоорганізаційних громадянських практик, рівень політичної участі вплинули на процес вироблення та реалізації стратегій розвитку громадянського суспільства різних країн.

Якщо в Західній Європі розрив між державою та громадянським суспільством було зупинено виробленням ефективних стратегій їхньої взаємодії, створенням дієвої бази правових документів, удосконаленням і переносом акцентів на підвищення культурної складової, то для країн Східної та Центральної Європи процес побудови громадського сектору відрізнявся його характером створення політико-інституціональних умов, впливом культурного фактору, подоланням наслідків існування тоталітарних та авторитарних режимів [18, с.50]. У різних країнах розвиток громадянського суспільства пов'язують із стратегіями, участі громадян, зміцненням організаціями громадянського суспільства або соціальним підприємництвом. Однак ефективність реалізації концепції «розвитку громадянського суспільства» європейських держав зумовлюється, перш за все, наявністю широкої нормативно-правової бази. Аналіз літературних джерел свідчить, що до 2000 року в країнах Європи діалог з громадянським суспільством розглядався через призму соціальної політики, однак після 2000 року шляхи розвитку співпраці між державою та громадянським суспільством почали широко застосовуватись і в сферах щодо політики розвитку, прав людини, екології, захисту прав споживачів. Було покладено початок співпраці стосовно підвищення прозорості консультацій з громадянським суспільством та ролі лобістів і неурядових організацій у процесі прийняття рішень в європейських інституціях [8 с.133].

З метою полегшення контролю з боку громадянського суспільства за діяльністю ЄС додаткові вимоги до європейських інституцій щодо забезпечення відкритості, транспарентності та поширення інформації встановив Лісабонський договір. Прийняття цього документу забезпечило зобов'язання органів ЄС інформувати про роботу громадян, здійснювати публічне обговорення з ними усіх питань діяльності Євросоюзу, визнало за громадянами ЄС право на доступ до документації. Таким чином, підзвітність громадянського суспільства почала забезпечуватись дотриманням учасниками реєстру Спільного кодексу поведінки, а транспарентність —

зобов'язанням останніх ідентифікувати себе як зацікавлених осіб. Щорічні звіти Європейського парламенту та Європейської комісії підтверджують ефективність такого формату взаємодії держави та громадян. Варто відзначити, що стабільність та прозорість громадського сектору, зростаюча залученість громадськості до розбудови стабільного громадянського суспільства підкріплюється рядом нормативно-правових документів Ради Європи, зокрема «Керівні засади розвитку та зміцнення неурядових організацій в Європі», «Рекомендації щодо правового статусу неурядових організацій в Європі», «Кодекс передової практики громадської участі в процесі прийняття рішень» та ін. [16 с.99].

Встановлено, що прийняття основоположного документу, пов'язаного з розвитком громадянського суспільства, відбувалось у різних умовах і мало вигляд угод між:

- 1) урядом та організаціями громадянського суспільства (Велика Британія, Хорватія),
- 2) парламентом та організаціями громадянського суспільства (Естонія),
- 3) органами виконавчої, законодавчої влади та інституцій громадянського суспільства (Латвія),
- 4) односторонніх стратегій, прийнятих урядом (Угорщина, Польща, Данія, Чехія) [14 с.80].

Реалізація прийнятих документів щодо встановлення діалогу громадянського суспільства та держави на сучасному етапі забезпечується за допомогою різних технологій:

- політичні документи довгострокового характеру, які виконують функції планів реалізації (Хорватія, Естонія, Угорщина та Польща) або деталізовані річні плани відповідальних осіб/органів (Чехія, Латвія, Велика Британія);
- «кодекси» щодо процедур фінансування (Велика Британія, Хорватія, Естонія);

- урядові програми (Хорватія, Чехія, Данія, Угорщина, Естонія);
- програми зміцнення потенціалу та програми розвитку спільнот (Велика Британія);
- «оперативні програми», які фінансуються зі структурних фондів ЄС в якості складових національних планів розвитку країн-членів ЄС (Угорщина, Польща) [7 с. 65].

Таким чином, створена у відповідності до європейських демократичних стандартів правова база забезпечує прийняття вироблених правил державними інституціями і громадянським суспільством дозволяє уніфікувати вироблення механізмів вирішення можливих конфліктів та подолання протиріч у розробці державних стратегій, сприяє підвищенню рівня свідомості громадян та коригує можливі відступи у дотриманні демократичних цінностей.

Ефективність розвитку громадянського суспільства зумовлюється рівнем фінансової підтримки діяльності його інститутів, зокрема неприбуткових громадських організацій. За допомогою оцінки джерел фінансових ресурсів можна визначити ступінь впливу держави на діяльність громадського сектору, готовності власне громадян сприяти розвитку організаціям громадянського суспільства, здатність громадських організацій до пошуку альтернативних джерел залучення коштів.

Характеризуючи стан розвитку громадянського суспільства в Європі, необхідно звернути увагу на те, що процес зміцнення демократичності інституційного клімату зберігається майже у всіх державах-членах ЄС з Центральної і Південно-Східної Європи. Так, громадяни більше 15 країн, зокрема Швеції (95%), Данії (92%), Нідерландів (81%) вважають, що їхній голос має значення на національному рівні і можуть здійснювати вплив на владу [7 с.100].

В цих країнах продовжується процес підвищення рівня обізнаності суспільства та розвиток його потенціалу, формування правового середовища для ефективної участі громадянського суспільства, пошук та вироблення

нових форм взаємодії державних структур та інститутів громадянського, зокрема, через інституціоналізації консультацій, діалог та співпрацю між громадянським суспільством і владою, формування культури участі через підвищення інформованості громадян та нарощування потенціалу громадянського суспільства. Для держав з розвинутою демократією залишається характерним розуміння громадянського суспільства як рівноправного партнера у вирішенні соціально-економічних, гуманітарних і політико-правових завдань. Специфіка європейського типу функціонування громадянського суспільства полягає у визнанні та використанні з боку держави ресурсного потенціалу суспільства у наданні якісних та економічно ефективних соціальних послуг шляхом вироблення інноваційних підходів, поширенні благодійництва та надання адресної і оперативної благодійної допомоги; неполітичним, тобто без мети здобуття політичної влади, представленням та просуванням інтересів різних груп населення; участю громадян в ухваленні рішень і, як результат, забезпечення більшої ефективності цих рішень з огляду на врахування інтересів різних соціальних груп; здійсненням громадського контролю за владою та проведення ефективної боротьби із корупцією [13 с.55].

Водночас проблеми функціонування сучасного громадянського суспільства в Європі пов'язані також із скороченням громадянського простору, зокрема, звуженням простору для активної громадської участі. Ця тенденція характерна не тільки для країн, які боролися проти репресивних або авторитарних урядів, але й для демократичних з давно існуючими традиціями в підтримку свободи слова. Серед причин цього явища виділяють відсутність зацікавленості країн у реалізації громадянської активності. Уряди цих держав, запобігаючи змінам, стримують і не стимулюють участь громадян у державному житті. На основі аналізу літературних джерел встановлено, що хоча сектор громадянського суспільства і демонструє зростаючу силу і зрілість у багатьох країнах Європи, все ж продовжує зберігати нестійкість та нестабільність.

На основі проведеного дослідження європейського досвіду ефективної взаємодії держави та громадянського суспільства встановлено:

- громадянське суспільство західноєвропейських країнах пройшло тривалий шлях свого розвитку і сьогодні знаходиться в стані модернізації;
- його структури в західноєвропейських країнах вбудовані в систему існуючих соціальних інститутів, будучи багато років їх невід'ємною частиною, а тому відсутня необхідність жорсткої соціальної регуляції їх функціонування
- у всіх країнах Центральної та Східної Європи є загальне розуміння і визнання того, що громадянське суспільство є одним з найважливіших актором в розвитку співпраці з урядом.

В той же час в західноєвропейських країнах існують проблеми, які повинні вирішувати громадські організації: низький рівень загальної обізнаності населення щодо проблем глобального розвитку; неготовність і низький потенціал для виконання актуальних завдань розвитку громадянського суспільства.

Висновки до розділу 1

РОЗДІЛ 2

ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

2.1. Аналіз інститутів громадянського суспільства в Україні

Мета інститутів громадянського суспільства – задоволення усіх інтересів громадян. В суспільстві їх реалізацією займається представництво. Через величезну кількість інформації бажання індивідів можна трактувати по-різному. Процес еволюції інститутів громадянського суспільства полягає в тому, що інтереси можуть перетворюватися в альтернативні. Вирішення деяких питань вирішуються на державному рівні. Вони мають бути обґрунтованими та значущими для усіх верств суспільства. Інтереси громадян безпосередньо впливають на формування громадської думки, яка безперервно набуває більшого впливу.

Політичні теорії та політичні інститути – це поняття, які тісно пов'язані між собою. Їхнім головним завданням є об'єднання індивідів, інтересів, подій та об'єктів. Інститути громадянського права контролюють державу завдяки правильній взаємодії з інтересами людей. Вони прагнуть уникати конфліктних ситуацій і створюють для цього відповідне ставлення до влади та їх дій.

Інститути громадянського суспільства також забезпечують зв'язок між державою та індивідами, контролюють їхню діяльність, займаються вирішенням конфліктних ситуацій. Політичні партії та громадські угруповання створюють засоби масової інформації, які також приймають участь у житті суспільства. Громадські організації – це невід'ємна частина громадського суспільства. До громадських організацій відносяться профспілки, творчі об'єднання, благодійні фонди тощо. Кожна з цих груп має як спільні, так і відмінні риси. В першу чергу, їх об'єднує те, що вони існують не заради отримання матеріальних цінностей. Також вони не

ставлять за мету саме політичну діяльність, але так чи інакше можуть досить суттєво впливати на прийняття рішень представників влади. Громадські організації досягають своїх цілей за допомогою діяльності у сфері політики. Також в державі мають право на існування різні рухи, які не відносяться до жодної організації. Таким чином, громадські організації суттєво впливають на всі сфери життя суспільства та держави в цілому. Паралельно з цим, громадські організації не мають змоги впливати на вузькокласову, націоналістичну та кланову ідеологію.

Ідеологічні засади при таких умовах спрямовані на розвиток положень загальносоціального характеру. Під час активного розвитку демократичного суспільства громадські організації стали альтернативою державній владі. Переважно така альтернатива не була явно відкритою конфронтацією. Вона гарантувала стабільність і водночас поступальний розвиток суспільства.

В процесі політичного вдосконалення в Україні можливі ситуації, коли держава не має на них достатнього впливу. Це може статися у будь-якій сфері суспільного життя. В таких випадках саме громадські організації, які володіють безліччю ресурсами гарантують покращення умов для стабільної роботи соціальних інститутів. Важливу роль у цих процесах займають благодійні організації, зв'язки з іншими країнами та просвітницька робота. Правозахисні громадські організації також тісно пов'язані з діяльністю влади. Вони контролюють дотримання прав людини з боку держави. За даними соціологічного опитування 41% населення упевнені в тому, що права та свободи людини порушуються саме через безвідповідальність деяких установ та організацій.

Громадські організації активно підтримують демократичні процеси. Кожного року обсяги фінансування благодійних та навчальних проектів збільшуються. Наприклад, фонд «Відродження» забезпечує розробку багатьох проектів, які спрямовані на утворення громадського суспільства нашої держави. Церква та релігія з кожним роком стають більш вагомими в суспільних процесах, але разом з тим вони не відносяться до громадських

організацій на державному рівні. Результати багатьох опитувань свідчать про велику довіру населення саме до релігійних громад.

Сьогодні в осередку українського православ'я релігійні організації мають суттєвий вплив на життя суспільства та державну політику. Церква оберігає моральні, культурні та історичні традиції та звичаї населення

Підводячи підсумки, можна сказати, що роль інститутів громадянського суспільства при формуванні ідеології модернізації на сучасному етапі розвитку в Україні, виокремлюємо такі тенденції:

- інститути громадянського суспільства приймають участь у розробці державного курсу, який направлений на вирішення гострих питань для суспільства. Даний процес можливий із залученням наукових осіб, утворення аналітичних центрів, збори громадських слухачів та вивчення громадської думки. Таким чином у вирішенні політичних проблем бере участь громадське суспільство;

- інститути громадянського суспільства поширюють цінності громадянства та впроваджують заходи ідеологічного характеру, тим самим мають гарний вплив на суспільство;

- створення інститутів громадянського суспільства без участі держави, приближеності з населенням надає переваги у подоланні конфліктів;

- в обставинах будівництва національних держав конкретно інститути громадянського суспільства є центром створення стратегії в національній політиці та консолідації нації;

- інститути громадянського суспільства ставлять перед собою завдання у вигляді ідеологічної роботи та виховання населення;

- щодо характеристики впливу інститутів громадянського суспільства на створення ідеології, треба зважати на значення їх діяльності в даному процесі модернізації, заключається в тому, що вони інтегрують багатозначність приватних інтересів деяких громадян, груп та верств населення в сумарний політичний інтерес.

Отже, аналіз інститутів громадянського суспільства в Україні демонструє, що модернізація в країні не може бути без спільної правової, економічної, політичної, соціальної стабілізації. Від вибору засобів, механізмів стабілізації залежить, якими темпами Україна здійснить модернізацію свого суспільства.

2.2 Роль громадянського суспільства у процесах демократизації та децентралізації влади в Україні

Щоб краще зрозуміти роль громадянського суспільства слід згадати дослідження процесів демократизації. Так з точки зору демократичної консолідації Х. Лінц та А. Степан виділяли п'ять взаємодіючих і взаємопосилюючих вимірів демократичної консолідації: громадянське суспільство, політичне суспільство, економічне суспільство, правління закону та державна бюрократія

Державна бюрократія та правління закону базуються перш за все і переважно на легальних, раціональних інститутах та організаційних принципах, що становлять суть будьякої сучасної демократичної системи. На відміну від них політичне, економічне, та громадянське суспільство складаються із конкретних організацій та груп людей, які визначають конкретний характер цієї демократичної системи. Відносини між цими трьома різновидами суспільствами є досить складними. Політична сфера складається з політичної еліти та конкуренції серед неї за владні пости. Економічне суспільство стосується безлічі ділових організацій, що прагнуть отримати прибуток.

Громадянське суспільство стосується сфери організацій, груп та асоціацій, формально створених, захищених законом, з незалежними керівними органами та добровільним членством пересічних громадян. Відмінності, що відрізняють громадянське суспільство від політичного та економічного, аналогічні розбіжностям між елітою та масовим рівнем. У громадянському суспільстві окремі члени можуть здійснювати або запобігати змінам за допомогою або без своїх організацій.

Однак в економічній та політичному суспільстві, індивідуальні представники еліт все ще мають достатні інструменти контролю за економікою та політикою, щоб впливати на них навіть не приймаючи безпосередню участь або ж послуговуючись певними організаціями. Іншими словами, політичне та економічне суспільство формується переважно з елітних акторів та інститутів, що прагнуть отримати владу чи прибуток, в той час як громадянське суспільство є сферою звичайних громадян, які об'єднуються та приймають участь у групах та асоціаціях на основі своїх щоденних інтересів, потреб та бажань.

На відміну від організацій політичного та економічного суспільства, організації громадянського суспільства, незважаючи на те, що вони часто прагнуть політичного впливу і постійно потребують фінансової підтримки, не мають на меті отримання влади чи прибутку. Однак, не зважаючи на наведену вище концептуальну відмінність між трьома видами суспільств, на практиці їх відрізнити надзвичайно важко, оскільки дуже часто вони накладаються. Що стосується позитивного впливу громадянського суспільства на процеси демократизації, то Л. Даймонд визначив роль громадянського суспільства, навівши перелік способів, за допомогою яких воно може мати позитивно впливати на процес демократичної консолідації: контроль та обмеження влади держави, стимулювання політичної участі, розвиток демократичної культури толерантності і компромісу, створення додаткових каналів артикуляції та репрезентації інтересів, відбір та навчання нових політичних лідерів, покращення функціонування демократичних інститутів, широке та повне інформування громадян, підтримка економічних реформ, що посилює та легітимізує демократичну державу

Хоча Л. Даймонд зазначає, що сильне громадянське суспільство само по собі не може замінити політичні і правові інститути, без яких неможлива демократична система, однак він робить висновок, що після створення цих базових інститутів, громадянське суспільство може і справді повинно розвиватися заради поглиблення демократії, підвищення її ефективності. Однак де-

які дослідники з недовірою ставляться до аргументів на користь позитивного впливу громадянського суспільства, оскільки відсутні конкретні свідчення про те, як цей механізм працює на практиці.

Іншими словами, виникає питання: чи можуть інші чинники, такі як економічний добробут, ефективні демократичні політичні інститути чи культурні особливості бути більш важливішими для пояснення процесу демократизації, ніж громадянське суспільство в інтерпретації Л. Даймонда? Низка емпіричних досліджень, як якісних, так і кількісних, сучасних чи історичних, свідчить про наявність стійкої взаємозалежності між громадянським суспільством та демократією. Суспільствознавців, що відстоюють ідею позитивного впливу громадянського суспільства на демократію можна поділити на дві групи. Найбільш яскравим представником першої є Р. Патнем, який у своїх роботах «Творення демократії: традиції громадської активності в сучасній Італії» (1993) та «Боулінг сам із собою: крах і відродження американської спільноти» (2000) наголошував на позитивному впливі, який має участь у громадянському суспільстві для конкретних людей, що в свою чергу, має результатом більш мирне, гармонійне та демократичне суспільство.

Він визначив низку різних способів, за допомогою яких громадянське суспільство, або у його термінології – «соціальний капітал» – може дати позитивні наслідки. Аргументи Р. Патнема та інших дослідників соціального капіталу полягали у Юридичні і політичні науки 609 тому, що організації громадянського суспільства слугують «школами демократії». Іншими словами, існування та багатомайття автономних організацій дають змогу пересічним громадянам взаємодіяти один з одним за межами свого родинного кола, розвиваючи таким чином довіру, толерантність, готовність до компромісу, тобто якості, що сприяють демократії.

Більше того, їх досвід, набутий у таких організаціях громадянського суспільства, дає змогу людям краще усвідомлювати свою роль та можливості для участі у демократичних процесах, що створює основу для формування активної громадянської позиції. Чим більше людей приймають участь у доб-

ровільних організаціях громадянського суспільства, навіть якщо вони не мають політичного характеру, тим краще вони засвоюють норми та поведінку, характерну для демократії участі, що посилює політичні інститути та сприяє ефективнішій роботі демократичного уряду.

Другий підхід представлений роботами істориків-інституціоналістів, зокрема Т. Скокпол, яка стверджує, що організації громадянського суспільства є безпосереднім виявом народного впливу на політичний чи економічний розвиток, що має позитивний ефект для індивідів та суспільства. На відміну від Р. Пантема, який наголошує на соціальних і психологічних вигодах консенсусу та кооперації, що є результатом діяльності активної групи для своїх членів та суспільства загалом, цей підхід наголошує на ролі групового конфлікту та боротьби у формування історичного розвитку сучасної демократії. Як зазначають Т. Скокпол та М. Фіоріна, «з точки зору інституційного підходу, добровільні асоціації мають значення як джерело народного впливу, не як просто посередники індивідуальної участі та генератори соціальної довіри. У сучасному контексті, інституційний підхід наголошує на спроможності організацій громадянського суспільства слугувати щитом чи механізмом самозахисту громадян від потенційно небезпечної держави. Іншими словами, у демократичній системі групи та організації громадянського суспільства спроможні запобігати прийняттю державою нових законів, що суперечать організованим інтересам груп громадян, так само як і позитивно впливати на ті нормативно-правові акти, які мають бути прийняті. Більше того, добровільні організації надають законодавцям інформацію про різні точки зору, врахування яких сприятиме підвищенню ефективності державної політики. Інституціоналісти стверджують, що прямий політичний вплив громадянського суспільства також може застосовуватися і щодо індивідів.

Як зазначає А. Гутман, «без доступу до асоціацій, які хочуть і можуть виражати наші погляди та цінності, ми маємо дуже обмежені можливості бути почутими іншими людьми або вплинути на політичний процес, якщо ми не є багатими або ж знаменитими»⁶. Аналогічну думку висловлював ще А.

де Токвіль: «Асоціації об'єднують енергію різних розумів та рішуче скеровують її до чітко визначеної цілі». Іншими словами, членство в організаціях забезпечує прямі та очевидні вигоди для індивідів та суспільства, даючи людям змогу впливати на процеси, що стосуються їх життя, і досягати колективних цілей, що можливе лише за допомогою організації.

Ці два типи аргументів не виключають одне одного, і прихильники кожного з підходів визнають значимість аргументів представників іншого напрямку, але основна відмінність полягає – чи на цінності участі чи силі інституційного механізму – є очевидною і визначальною для досліджень у кожному з цих підходів.

Оригінальним виходом для прихильників і скептиків громадянського суспільств може бути точка зору, представлена К.Велзелем та Р.Інглехартом, а саме: модернізація і пов'язана з нею демократизація самі заохочують пересічних громадян брати активнішу участь у політичному житті, розвивати громадянське суспільство⁸. Розв'язати суперечку між прихильниками важливості громадянського суспільства для демократії та скептиками могли б емпіричні дослідження стану розвитку громадянського суспільства. Хоча у цій сфері існує два основних підходи, однак і вони не можуть надати однозначних свідчень на користь або ж проти цієї ідеї. Перший напрям емпіричних досліджень громадянського суспільства зосереджується безпосередньо на організаціях та асоціаціях, надаючи інформацію про кількість і типи організацій громадянського суспільства у конкретній країні, кількість їх членів, відсоток добровільних організацій у різних категоріях.

Дослідження з використанням такого підходу здійснюються CIVICUS (Проект Індекс громадянського суспільства) у 50 країнах, Лондонською школою економіки – Світовий щорічник громадянського суспільства. Однак цей очевидний підхід має два недоліки. По-перше, дуже складно стандартизувати різні типи організацій, класифікація яких часто залежить від цілі дослідження. По-друге, дані збираються випадково, ґрунтуючись на нечітких та несистемних методах вибірки, що породжує сумніви у репрезентативності

вихідних даних. Крім того, зосереджуючись на розподілі добровільних організацій у конкретній країні деякі дослідники надають звіти про організації громадянського суспільства, що демонструють зміни у кількості зареєстрованих груп протягом певного періоду часу. Це дає змогу аналізувати тенденції розвитку громадянського суспільства, на основі яких робити прогнози щодо рівня його розвитку у часовій перспективі. Однак для правильного розуміння процесів, що відбуваються у громадянському суспільстві, важливими є не лише кількість організацій, а й їх типологія, з якою, як уже зазначалося, існують значні труднощі. Другий підхід пропонує репрезентативні дослідження як більш надійний інструмент для аналізу громадянського суспільства. Очевидно, що важливість громадянського суспільства для демократії визначається не формою – кількістю і типом його організацій, а змістом – реальною участю у них пересічних громадян.

Кожен з підходів має свої переваги та недоліки, а їх результати мають найбільшу цінність у рамках конкретного дослідження. Однак вони слугують хорошим джерелом для поглиблення досліджень громадянського суспільства, його впливу на процеси демократизації.

Отже, важко однозначно стверджувати про наявність безпосереднього зв'язку між розвитком громадянського суспільства та процесами демократизації. Однак навіть скептики не можуть спростувати того факту, що організації громадянського суспільства – опозиційні рухи, організації дисидентів – часто виступають одним з ключових елементів при побудові демократичних інститутів.

2.3 Участь громадських об'єднань в розбудові громадянського суспільства

Громадянське суспільство – це суспільство, яке складається з вільних, рівноправних та незалежних індивідів в якому домінують демократичні громадянські суспільні цінності.

Головною ознакою громадянського суспільства є його відокремленість від державної влади, тому що воно є автономною сферою суспільного буття і може повноцінно існувати без втручання держави. Проте не можна уявити, що воно функціонує незалежно від неї. Держава безпосередньо не

втручається в діяльність громадських об'єднань, а лише здійснює їх правове регулювання відповідно до норм чинного законодавства. Тому що без громадянського суспільства неможливо побудувати демократичну, правову, соціальну державу, яка є формою співіснування людей і регулюється безпосередньо людьми. Громадянське суспільство сприяє розвитку особистості, захист її прав, інтересів, честі й гідності.

Як саморегулююча система громадянське суспільство в умовах представницької демократії, через парламент формує управлінську систему – органи публічної влади, встановлює і визначає їх функції і компетенцію, параметри й межі їх регулювання, впливу на суспільне життя. Важливим у цьому процесі, щоб представники всіх гілок влади відповідали вимогам, які пред'являє до них громадськість та визначає закон. При цьому їхні рішення мають віддзеркалювати позицію громадянського суспільства.

На сучасному етапі розбудови незалежної української держави створення громадянського суспільства, можливо лише на шляху верховенства закону в усіх сферах суспільного життя, суворе дотримання прав, інтересів громадянина. Одним із завдань громадянського суспільства є зобов'язати державу бути результативною та справедливою. На прикладі українських революцій ми можемо побачити, що державотворчі процеси в багатьох випадках відбуваються завдяки стійкій позиції громадянського суспільства. Народ впливає на прийняття багатьох рішень, які відбуваються всередині країни.

В громадянському суспільстві існує й ефективно функціонує розгалужена система громадських об'єднань і організацій, тому кожен громадянин має право брати в них участь для захисту власних інтересів в будь-якій сфері суспільства. Представники влади ще задовго до повномасштабного вторгнення в Україну з боку країни-агресора, здійснювали комунікації з громадськістю. Наприклад, Кабінет міністрів проводив консультації з пересічними індивідами для того, щоб приймати певні рішення. Це відбувалось під час публічних зустрічей.

Під час воєнного стану як ніколи важливо тримати зв'язок з народом. Це може позитивно впливати на прийняття важливих для держави та суспільства рішень. Головне, щоб вони задовольняли обидві сторони та мали користь для подальшого розвитку країни.

Сьогодні влада приділяє велику увагу ще і післявоєнній відбудові. На підтримку від Західних партнерів можна розраховувати тільки у тому випадку, якщо ми подолаємо корупцію та налагодимо якісну роботу судів та представників правоохоронних органів. Тільки громадяни можуть виступати гарантом прозорості допомоги, які надаватимуть міжнародні партнери. Незаконні махінації з фінансами становитимуть загрозу, яка може привести до припинення фінансування. Це повинні розуміти не лише представники влади, але й громадяни.

Слід зазначити, що в умовах війни громадськість активно приймає участь у всіх сферах, які в подальшому сприятимуть післявоєнному відновленню. Українці готові допомагати один одному у багатьох питаннях. Кожен громадянин відчуває відповідальність не тільки за свої дії, а й за державу в цілому. Хтось розміщує у себе вдома вимушено переміщених людей, інші допомагають речами. Більшість невеликих волонтерських ініціатив перетворились в великі фонди та громадські організації, які підтримують тих, хто постраждав від країни-терориста.

У випадку, коли влада спостерігає позитивний результат від тісного зв'язку з представниками громадянського суспільства, можна говорити про вплив на політику держави. Багато експертів з громадських організацій залучають до більшості процесів з підготовки проектів нових законів.

Під час війни дуже актуальним є термін «watchdog». Зрозуміло, що у воєнний час багато хто маніпулює думкою громадян, або ігнорує ті чи інші процедури та рішення. В таких умовах потрібно постійно моніторити поточну ситуацію та за необхідністю надавати громадянам інформацію, яку вони мають знати для запобігання зловживання владою. Представники медіа шукають баланс між свободою слова та обмеженням цієї свободи, якщо воно може зашкодити безпеці держави в цілому.

Також громадянське суспільство причетне до здійснення системних реформ, змін в законодавстві, які сприятимуть євроінтеграції та забезпечуватимуть стабільність найважливіших інститутів правової демократичної держави.

Таким чином, громадянське суспільство в умовах сьогодення – це набагато більше, ніж просто найкращі громадські організації, які залучені до діяльності влади. Зараз вони не лише створюють аналітичні документи чи сприяють прийняттю низки законів. Це діяльність, завдяки якій створюються тисячі низових ініціатив, які зазвичай не є інституціолізованими, вирішуються важливі для країни питання, які допомагають зберегти суверенітет та територіальну цілісність нашої держави. Тому що без громадянського суспільства, без опори на громадськість не може вирішити проблеми, які стоять перед нашою країною.

Висновки до розділу 2

РОЗДІЛ 3

СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

3.1.Громадянське суспільство:аспекти нової парадигми

Дивлячись на проведений аналіз громадянського суспільства в Україні, ми бачимо низку недоліків, які мають вплив на функціонування, що є результатом відсутності такого рівня розвитку як в європейських країнах. Внутрішні фактори розвитку громадянського суспільства такі як, низький рівень активності громадян і організаційної спроможності організацій.

Зовнішні фактори розвитку громадянського суспільства проявляються в не досконалій нормативно-правовій базі. Виходячи з цього, Україна визначила важливість визнання громадянського суспільства як гарантії демократичного розвитку країни, що має міжнародні зобов'язання для забезпечення права на: мирні зібрання, доступу до інформації та на свободу об'єднання тощо.

В дослідженні Н.І. Крицалюка, право бути основоположником благодійних та громадських організацій віддається законодавством тільки фізичним особам. В юридичних осіб дане право на створення громадських організацій відсутнє, що значно сповільнює розвиток неприбуткових представницьких бізнесових асоціацій, які в більшості розвинутих країн є вагомим компонентом суспільства.

Діяльність громадянських та благодійних організацій локалізована на законодавчому рівні територіальними статусами. Територіальний статус означає, що проводити заходи чи приймати у члени осіб до громадської організації, які проживають поза місцевістю, де зареєстрована організація заборонено.

До того ж блокує громадську активність передбачена Кодексом України про адміністративні правопорушення адміністративна відповідальність за управління об'єднанням громадян, яке не легалізоване у встановленому законом порядку або якому відмовлено у легалізації, та участь у такому об'єднанні.

На думку деяких фахівців [1; 7], для сприяння в демократичному розвитку громадянського суспільства необхідно наголосити увагу на покращенні таких процедур як реєстрація суб'єктів громадянського суспільства, податкова та фінансова підтримка з боку донорів та держави, правове забезпечення перспектив існування та діяльності організацій, прозорість здійснення фінансової підтримки громадських організацій, гарантія доступу суб'єктів громадянського суспільства до отримання соціальних послуг й особливо залучення організацій громадянського суспільства до формулювання та реалізації своєї власної політики.

Як стверджує А. Колодій, що політизованість громадянського життя та політизованість ідеї громадянського суспільства, є лише однією з максимально істотних характеристик моделі громадянського суспільства, що може складатися в молодих демократичних країнах.

Інша пов'язана з тим, що можна назвати навздогінною моделлю розвитку цих країн, за якої визначальну роль в усіх сферах суспільного прогресу роль відіграє духовно-інтелектуальна еліта – інтелігенція, що прагне «підтягнути» свій народ до здобутків світової цивілізації. З цієї причини в усіх країнах навздогінного розвитку, у тому числі й в Україні, саме інтелектуали перебувають в опозиції до влади, гуртують народ, виконують роль «фермента», без якого не може виникнути громадянське суспільство. Йдеться про початкові етапи розвитку, про період відродження громадянського суспільства та про те, звідки має взятися ініціатива, що ґрунтується на розумінні суті і значення громадських форм діяльності. Розвинене громадянське суспільство у будь-якому варіанті охоплює широкі верстви громадянства і розв'язує значне коло проблем, що стосуються загалом.

Розвиток громадянського суспільства та постання нової парадигми соціально-економічного розвитку громадянського суспільства не може бути реалізованим під час політичного насилля та під впливом держави. Отже, мають бути взаємини між суб'єктами правової держави та громадянського суспільства, тому що держава має впливати на потреби громадянського суспільства та готувати нормативно-правові акти та пильнувати за їх виконанням, тобто створювати правове поле, яке має захищати громадянські інститути та громадян.

Тому потрібно концентрувати увагу на тому, що теорія громадянського суспільства, практика його розвитку в інших державах, має досить важливу практику для України. Будучи на шляху до демократичного розвитку, українське суспільство має здолати недовіру до влади та відчуження основної частини народу від громадянської політики та життя; подолати

тоталітарні стереотипи свідомості; скористатися засобами громадянського суспільства для зменшення всевладдя чиновників та щоб формально демократичні інститути влади почали застосовувати принципи демократії на практиці щодо розбудови нової парадигми розвитку громадянського суспільства.

3.2. Напрямки розвитку громадянського суспільства в Україні в умовах євроінтеграції

Громадянське суспільство в процесах європейської інтеграції та взаємодії з його політичними, економічними, соціальними інститутами є предметом низки ґрунтовних досліджень європейських учених, які вивчають питання, пов'язані з розширенням ЄС на Схід, функціонуванням об'єднання та впливу громадянського суспільства на розвиток інтеграційних процесів у ньому. Серед них відзначмо працю Б. Фінке, присвячену проблемі залучення й участі громадянського суспільства в управлінні Європейським Союзом, та праці, присвячені ролі організацій громадянського суспільства в національному й глобальному управлінні, європейському інституційному дискурсі тощо [3 с.17].

Участь організацій громадянського суспільства в інтеграційних процесах висвітлюється також у збірниках, присвячених залученню громадського сектору до дискусії щодо європейської конституційної угоди [6 с.10] і ролі громадянського суспільства в процесах європейської інтеграції [5 с.5]. Результати спільних зусиль європейських держав і ОГС у роботі Європейського конвенту за майбутнє Європи відображено в проекті угоди, яка затверджувала Конституцію Європи (згодом трансформована в Лісабонському договорі 2009 року) [2 с.11].

Дана проблематика ґрунтовно представлена в працях зарубіжних учених і є актуальною, зважаючи на сучасні проблеми розвитку громадянського суспільства і подальшої трансформації Євросоюзу.

Громадянське суспільство є невід'ємною частиною громадського, суспільно-політичного, духовного та культурного життя ЄС.

Ще в 50х рр. ХХ століття була визначена важливість його розвитку і засади взаємодії з керівними інституціями Європейського Союзу й держав-членів об'єднання. Так, Рада Європи 1951 року визнала важливість громадських організацій, а право громадян на зібрання та об'єднання гарантовано низкою конвенцій. Важливим кроком у визнанні ролі громадянського суспільства стало затвердження Радою Європи «Рекомендацій щодо розвитку та посилення громадських організацій у Європі» 1998 року та «Основоположних принципів статусу громадських організацій у Європі» 2002го.

Що ж стосується власне Європейського Союзу і його країн членів, механізми залучення й функціонування, а також визнання важливості громадянського суспільства були закладені в основоположні договори Європейських Спільнот ще від самого початку. Так, згідно з Римськими договорами від 1957 року був створений Європейський економічний та соціальний комітет (ЄЕСК) з метою залучення економічних та соціальних груп інтересів до процесу формування спільного ринку. Єдиний Європейський акт (1986), Маастрихтський (1992), Амстердамський (1997) та Ніццький (2000) договори тощо значно посилили роль ЄЕСК як консультативного/дорадчого органу в прийнятті рішень керівними інституціями ЄС [12 с.15]. При цьому комітет напряду взаємодіє з представницькими органами та мережами організацій громадянського суспільства країн-членів ЄС.

Важливим елементом функціонування громадянського суспільства в ЄС і його взаємодії з ним є розвиток механізмів публічних консультацій між вищими органами ЄС та громадськими інституціями. Посиленню ролі

громадського сектору сприяє те, що громадські організації стають дедалі впливовішими акторами не лише як виразники інтересів професійних об'єднань чи роботодавців, а й завдяки праці в соціальній сфері. Особливо помітною в загальноєвропейському контексті є участь громадського сектору у боротьбі з бідністю та соціальною несправедливістю. Завдяки сформованим механізмам публічних консультацій ОГС і їхні об'єднання беруть участь у консультаціях з національними й загальноєвропейськими владними структурами щодо забезпечення продуктивнішої імплементації ініціатив і політики ЄС у їхніх країнах.

Отже з важливих місць у структурі громадянського суспільства ЄС та взаємодії з владними органами об'єднання є громадські організації, які діють у галузі захисту прав людини. Адже ЄС є одним із центрів світової ефективної плюралістичної демократії, питання захисту прав людини Євросоюз не може вирішувати лише власними зусиллями. Взаємодія ЄС з громадянським суспільством в даному питанні здійснюється шляхом проведення на регулярній основі консультацій з такими структурами громадянського суспільства, як CONCORD (Європейською конфедерацією допомоги та розвитку щодо неурядових організацій), європейською мережею фондів за демократію, європейською мережею незалежних політичних фондів за розвиток демократії та співробітництва, європейським Ліазонським офісом і мережею інституцій з прав людини і демократії [1, с.23].

ЄС приділяє значну увагу й ролі громадянського суспільства у вирішенні питань розвитку внутрішньої єдності, яке має життєво важливе значення для інтеграції й окремих аспектів загальноєвропейської політики. Від часу Маастрихтської угоди 1992 року Європейський Союз має послідовну й упорядковану стратегію щодо інтенсифікації взаємодії з інституціями, відповідальними, наприклад, за соціальне забезпечення та сферу обслуговування (благодійні асоціації та фонди). У 2000 році Європейська комісія наголосила на потребі поглиблення кооперації між ЄС

та організаціями громадянського суспільства. У європейських політичних документах і директивах останні часто розглядаються як важливі партнери у доведенні інформації до громадськості, обміні знанням і досвідом з інституціями ЄС щодо підготовки та імплементації рішень [20 с.6].

Зокрема, організації громадянського суспільства в ЄС є важливим джерелом забезпечення місцевої, національної влади та європейських структур неофіційною статистикою та інформацією про ключові аспекти діяльності, пов'язаної з адаптацією мігрантів до життя в ЄС. Так, італійська Cestim добре відома зусиллями у справі збирання важливої інформації про імміграцію, мігрантів та інтеграційну політику щодо них, котра накопичується в її інформаційному центрі. Нідерландська організація Pharos спеціалізується на медичному забезпеченні біженців та шукачів притулку, розвиває практику, відповідні знання та методологію, яка потім направляє органам ЄС, шпиталям, іншим схожим благодійним організаціям та фондам у Нідерландах та країнах Європи [4 с.70].

Завдяки сформованій у ЄС системі відносин між громадянським суспільством і управлінськими наддержавними структурами на сьогодні можемо констатувати наявність великої кількості представницьких громадянських органів, громадянських платформ і форумів, що представляють інтереси країн-членів ЄС у різних сферах діяльності. Їхні центральні офіси розміщуються в Брюсселі, що не дивно, оскільки саме там працюють Європейський парламент та Європейська комісія.

Функціонально європейська система взаємодії влади й громадянського суспільства значно гнучкіша й складається із таких способів взаємодії, як спеціальні консультації щодо різних соціальних і політичних питань, регулярні спеціальні зустрічі (з питань розвитку біотехнологій, захисту довкілля тощо) та публічні онлайн консультації з публікацією відповідних загальнодоступних матеріалів у мережі Інтернет, що дає змогу громадянському суспільству і його представникам залучатися до процесу публічного прийняття рішень щодо питань, які виносяться на

загальноєвропейський розгляд. Загалом система відносин між ЄС і громадянським суспільством, належним чином забезпечена на правовому рівні, дає сприятливі можливості для зростання впливу громадянського суспільства на ЄС і його подальшу трансформацію.

Висновки до розділу 3

ВИСНОВКИ

Підсумовуючи вище вказане, ми можемо дійти до таких висновків:

1. Громадянське суспільство-це система взаємовідносин між людьми та об'єднаннями людей, яким держава забезпечує формально рівні юридичні можливості бути власниками результатів їх праці, приймати участь в політичних відносинах та в суспільстві в цілому.

2. Конституція України виступає гарантом забезпечення прав та свобод кожного громадянина, адже кожній людині визначене велике коло соціальних, політичних, а також економічних прав і свобод. Конституція України показує досить високий рівень забезпечення юридичних гарантій охони прав і свобод кожного громадянина.

3. Організаційна діяльність державних органів та громадських організацій в забезпеченні вимог щодо реалізації правових норм, які є складовими юридичних гарантій прав та свобод людини та громадянина також мають організаційну діяльність, яка направлена на максимальне забезпечення та реалізацію загальних і спеціальних гарантій людини та громадянина.

4. При наявності налагодженої і прогресивної правової системи, прав і свобод громадянина та їх реалізація може не існувати, якщо державні органи, посадові особи та громадські організації не будуть проводити спеціальну організаційну роботу, з метою забезпечення прав і свобод для кожного

громадянина. Це є основною умовою та гарантією прав та свобод людини і громадянина.

5. Теоретичні аспекти громадянського суспільства в Україні в наш час досить добре розвинені та розроблені, але в Україні існує проблема їх практичної реалізації, а саме належне виконання та дотримання норм законодавства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Cooperation with civil society // European Union EXTERNAL ACTION: Foreign policy: Protecting human rights worldwide [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://eeas.europa.eu/human_rights/cooperation_with_ngo/index_en.htm

2. Draft Treaty Establishing a Constitution for Europe: CONV 850/03. Adopted by consensus by the European Convention on 13 June and 10 July 2003. Submitted to the President of the European Council in Rome on 18 July 2003 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.ecb.europa.eu/ecb/legal/pdf/cv00850.en03.pdf>

3. Finke B. Civil society participation in EU governance / B. Finke // Living Reviews in European Governance. – 2007. – Vol. 2, № 2. – 31 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://edoc.vifapol.de/opus/volltexte/2011/2479/pdf/lreg_2007_2Color.pdf

4. Lundberg E. European civil societies and the promotion of integration: Leading practices from Sweden, Great Britain, the Netherlands and Italy / E. Lundberg, P. Brundin, E. Amnå, E. Bozzini. – 11 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.oru.se/PageFiles/31541/European%20civil%20societies%20and%20the%20promotion%20of%20integration,%20Leading%20practices%20from%20Sweden,%20Great%20Britain,%20the%20Netherlands%20and%20Italy.pdf>

5. The role of civil society in EU integration processes: Real engagement through effective involvement // A collection of Conference speeches, Yerevan, 223 November 2012 / Visegrad Fund. – Yerevan: International Center for Human Development, 2012. – 80 p.

6. Арато Е., Коген Дж. Відродження, занепад та реконструкція Концепції громадянського суспільства // Політична думка, 2015. — № 1. – 26 с.

7. Аристотель. Политика [Текст] / Аристотель – М. : АСТ : Транзиткнига, 2005.
8. Аристотель. Політика / Пер. з давньогр. та передм. О. Кислюка. – К.: Основи, 2018. – 30 с.
9. Бержанір А.Л. Світовий досвід забезпечення взаємодії влади та бізнесу в економічних системах / А.Л. Бержанір // Вісник Донецького національного університету // Донецький національний університет. — Вінниця, 2015. – № 1. – С. 32—35.
10. Вершбоу А. Роль громадянського суспільства в демократичній державі // М.: РГГУ, 2014. – С. 21-25.
11. Войтенко Т. О., Гончарук О. С., Привалов Ю. О. Громадянське суспільство в Україні: аналіз соціального конструювання. Наукова збірка. / Відп. ред.: Ю. Саєнко – К.: Стилос, 2002. – С. 69
12. Гегель Г.В.Ф. Філософія права / Пер. з нім .: Ред. і упоряд. Д. А. Репіімов і В. С. Нерсесянц; Авт. вступ. ст. і приміт. В. С. Нерсесянц.-Львів.: Думка, 2014. – 524 с.
13. Гоббс Т. Левиафан, или материя, форма и власть государства, церковного и гражданского // Избранные произведения: В 2-х т. – Т.2; Пер, с англ. А. Гутермана; Ред. изд., авт. вступ. ст. и примеч. Е.М. Вейцман. – М.: Мысль, 1965. – 583 с.
14. Громадянське суспільство в Угоді про асоціацію між Україною та ЄС / [Солоненко І., Хорольський Р., Шаповалова Н., Лациба М.] // Доповідь, здійснена в рамках роботи Громадської ради при Українській частині комітету з питань співробітництва між Україною та ЄС за підтримки Міжнародного фонду «Відродження». – Вересень 2008. – 21 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eu.prostir.ua/files/1230119510977/civil%20society%20in%20EUUkraine%20association%20agreement.pdf>
15. Громадянське суспільство: політичні та соціально-правові проблеми розвитку : монографія / Г. Ю. Васильєв, В. Д. Воднік, О. В. Волянська та ін. ; за ред. М. П. Требіна. – Х. : Право, 2013. – 536 с.

16. Гроций Г. О праве войны и мира: Три книги, в которых объясняются естественное право и право народов, а также принципы публичного права. – М.: Госполитиздат, 1957. – 868 с.

17. Гураль П.Ф. Громадянське суспільство і держава в Україні: взаємодія і розвиток / П.Ф. Гураль // Часопис Київського університету права. – 2013. – № 3. – С. 13—16.

18. Державна політика розвитку громадянського суспільства: моніторинг ефективності. Європейський досвід. — К.: ПРООН, 2011. — 97 с.

19. Дідебашвілі П.Г. Демократія і громадянське суспільство як специфічний критерій прогресу суспільства // Людина пострадянського простору: зб. мат. конф. / Під ред. В. В. Парцванія. СПб .: Санкт-Петербурзьке філософське товариство, 2015. –Вип. 3. – С. 227-236.

20. Досвід взаємодії державних органів країн світу з інститутами громадського суспільства, залучення громадськості до формування та реалізації державної політики, протидії корупції, забезпечення електронного урядування [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://ogp.gov.ua/sites/default/files/library/Dosvid_OGPMFA.pdf

21. Євтушенко О. Н. Місцеве самоврядування – інститут громадянського суспільства та демократичної політичної системи / О. Н. Євтушенко // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – Вип. 21. – Львів : Вид-во Національного університету «Львівська політехніка», 2009. – С. 66–70.

22. Загородній Ю. Дослідження громадянського суспільства: модель нормативних досягнень // Політичний менеджмент – 2004. – № 3. – С. 10-19.

23. Матійчук А.В. Самоорганізація громадянського суспільства як чинник демократичної модернізації політичної системи України / А.В. Матійчук, дис. ... к. політ. н. — 23.00.02 — політичні інститути та процеси, ІваноФранківськ, 2016, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника. – 262 с.

24. Місцеве самоврядування - інститут громадянського суспільства

та демократичної політичної системи / О. Євтушенко // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку: Зб. наук. пр. — Львів, 2008. — Вип. 21 — С. 66-70.

25. Себайн Джордж Г., Торсон Томас Л. Історія політичної думки. / Пер. з англ. — К.: Основи, 1997. — 20 с.

26. Семенов В.Г. Формування ідеї громадського суспільства та правової держави в західноєвропейській філософії XVII – XVIII ст. — К.: Либідь, 1995.

27. Соловьев А.И. Политология: Политическая теория, политические технологии: Учебник для студентов вузов. — М.: Аспект Пресс, 2000. — 559 с.

28. Токвиль А. Демократия в Америке. — М.: Прогресс, 1992. — 560 с.

29. Чичерин Б.Н. Несколько современных вопросов. — М.: Изд. К. Солдатенкова, 1862. — 265 с.

30. Чичерин Б.Н. О народном представительстве. — М.: Типография Грачева и Комп., 1866. — 552 с. 23

31. Актуальні проблеми становлення та розвитку місцевого самоврядування в Україні: [моногр.] / за ред. В. В. Кравченка, М. О. Баймуратова, О. В. Батанова. — К.: Атака. — 2019. — 864 с.

32. Колодій А. Розвиток громадянського суспільства / А. Колодій // Думки з приводу. — 2000. — № 6. [Електронний ресурс] — Режим доступу: https://political-studies.com/?page_id=180.

33. Крицалюк Н.І. Інституціоналізація громадянського суспільства як чинник становлення демократії в Україні: дис. ... кандидата політич. наук: 23.00.02 / Крицалюк Назар Іванович. — К.: КНУ. — 2016. — 221 с.

34. Місцеве самоврядування в умовах децентралізації влади в Україні: [моногр.] / за заг. ред. Р. М. Плюща. — К.: РІДНА МОВА. — 2014. — 744 с. 8

35. Андрусак Т.Г. Історія політичних і правових вчень: Навчальний посібник. — Л.: Вид. центр ЛНУ ім. І.Франка, 2001. — 519 с.

36. Апресян Р.Г. Гражданское общество: участие и ответственность // <http://www.rambler.ru>
37. Арато Є., Коген Дж. Відродження, занепад та реконструкція концепції громадянського суспільства // <http://www.politdumka.kiev.ua>
38. Аристотель. Политика / Российская электронная библиотека «Архей» // <http://www.cdboom.com>
39. Буник М.З. Принципи моделювання громадянського суспільства як системи соціально-політичних відносин: Автореферат. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І.Франка, 2006. – 20 с.
40. Вершбоу А. Роль гражданского общества в демократическом государстве // <http://www.rambler.ru>
41. Гегель Г.В.Ф. Философия права / Российская электронная библиотека «Архей» // <http://www.cdboom.com>
42. Гелей С.Д., Рутар С.М. Політологія: Навчальний посібник. – 4-те вид., перероб. і доп., - Львів: Світ, 2001. – 384 с.
43. CIVICUS Civil Society Index Project // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.civicus.org/>.
44. Global Civil Society Yearbook // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www2.lse.ac.uk/CCS/home.aspx>.
45. World Values Survey / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.worldvaluessurvey.org/>.
46. European Social Survey / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.europeansocialsurvey.org/>.
47. Citizenship, Involvement, Democracy (CID) / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uscidsurvey.org/>.